

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming are checked below.

- Coloured covers / Couverture de couleur
- Covers damaged / Couverture endommagée
- Covers restored and/or laminated / Couverture restaurée et/ou pelliculée
- Cover title missing / Le titre de couverture manque
- Coloured maps / Cartes géographiques en couleur
- Coloured ink (i.e. other than blue or black) / Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)
- Coloured plates and/or illustrations / Planches et/ou illustrations en couleur
- Bound with other material / Relié avec d'autres documents
- Only edition available / Seule édition disponible
- Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin / La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure.
- Blank leaves added during restorations may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming / Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans le texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.
- Additional comments / Commentaires supplémentaires: Text in Ukrainian

L'institut a microfilmé le meilleur exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

- Coloured pages / Pages de couleur
- Pages damaged / Pages endommagées
- Pages restored and/or laminated / Pages restaurées et/ou pelliculées
- Pages discoloured, stained or foxed / Pages décolorées, tachetées ou piquées
- Pages detached / Pages détachées
- Showthrough / Transparence
- Quality of print varies / Qualité inégale de l'impression
- Includes supplementary material / Comprend du matériel supplémentaire
- Pages wholly or partially obscured by errata slips, tissues, etc., have been refilmed to ensure the best possible image / Les pages totalement ou partiellement obscurcies par un feuillet d'errata, une pelure, etc., ont été filmées à nouveau de façon à obtenir la meilleure image possible.
- Opposing pages with varying colouration or discolourations are filmed twice to ensure the best possible image / Les pages s'opposant ayant des colorations variables ou des décolorations sont filmées deux fois afin d'obtenir la meilleure image possible.

This item is filmed at the reduction ratio checked below / Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10x		14x		18x		22x		26x		30x	
				✓							
	12x		16x		20x		24x		28x		32x

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

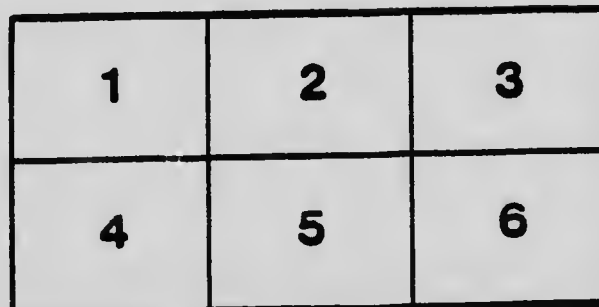
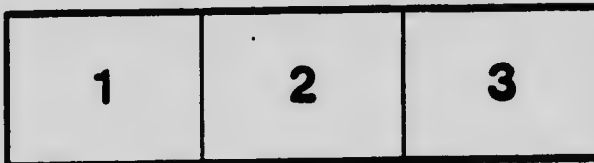
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche sheet contains the symbol \rightarrow (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

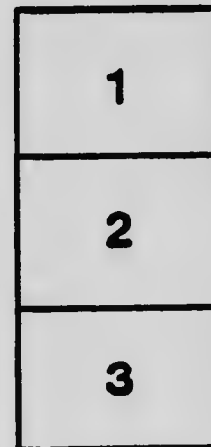
Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaît sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole \rightarrow signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

4.5

5.0

5.6

6.3

7.1

8.0

9.0

10

11.2

12.5

14

16

18

20

22.5

25

28

32

36

40

45

50

56

6.3

7.1

8.0

9.0

10

2.8

3.2

3.6

4.0

2.5

2.2

2.0

1.8

1.6

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

МЕТОДИ
РАБОТЫ
ПАРТИ

1954 г.

1954 г.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПАРТИИ

Сеньбо
Ш. СЕНЬБО.

**МІЖНАРОДНІ
РЕВОЛЮЦІЙНІ
ПАРТІЇ
В ХІХ СТ.**

(1815—1896 р.)

Торонто 1918.

РОБІТНИЧА КНИГАРСЬКА
і ВИДАВНИЧА СПІЛКА.

HX39

S4

1918

МІЖНАРОДНІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ПАРТІЇ.

Масони й Карбонарії.

Масонство, що стало у XVIII в. громадою ширення гуманітарних поглядів, було межинородньою спілкою, без приналежності політичної партії. Але, прямуючи до заведення релігійної вільности, воно розпочало боротьбу з попівською повагою, що осудила його як ересь (1737—1751) і бодай тим, що приготовляло упадок обовязкової церковної влади, робилось воно революційною громадою. Після революції, коли заснував ся сьчіцький державний устрій, воно знов обрнулось в мирну громаду без виразної політичної мети. Після реставрації в тих краях, де хорошилась релігійна воля, воно з імени зоставалось тайною громадою, з тайними обходами та таємними зборами, одначе в дійсности толерованою, а інколи навіть підохочуваною. Члени його набирались із посеред заможної буржуазії і навіть із висших урядників; на досі не було обрано членів правительства. У південних краях, де католицька релігія знову стала обовязковою, масонство дійсно було тай-

ною трюмадою, забороненою, переслідованою, а через те й революційною, що набиралась головню з вільнодумної буржуазнійної молодіжи та незадоволених офіцирів. В Іспанії, Португалії, Італії, а особливо в церковній державі, масонн робили змови проти держави.

Масонство мало тільки один загальний принцип — волю релігійну; воно злучалось із усяким урядом і не виявляло себе республіканським; в дійсности воно всюди рекрутувалось із ліберальних партій, ворожих до попівства і його союзника — самодержавного уряду. Воно складалось із самостійних лож, злучених у федерацію, звичайно національну, при чім кожда нація мала свого великого магістра і свою найвищу раду.

Масони різних країв були в зносинах поміж собою й мали умовлені міжнародні знаки, по яких могли пізнавати один другого. Цілоком правдоподібно, що масони конституційних держав змагались проти урядів, які переслідували їх товаришів; можливе те-ж, що вони розповсюджували із краю в край певний, хоч і невиразний ідеал ліберального конституційного устрою. Чи існувала поруч із офіційальною національною організацією тайна міжнародня управа, що стреміла

окрім доктрини і загальновідомої мети до того, аби викликати у всіх краях республіканську й сіґнатурну резолюцію?*) Сього годі означити з історичною певністю; без сумніву тільки те, що масони не мали єдності політичних поглядів, що багато революційних провідників були масонами, що декотрі з них увіходили в масонські товариші, щоб там приєднувати спільників і щоб же бути навіть за-для того, щоб вести там революційну пропаганду. Але нема ніяких доказів на те, що вони діяли на користь революції в ролі масонів.

Відносини таких урядів реставрації до масонів були різні. Протестанські держави полишили їм свободу. У Франції ліберальні міністерства (Desazes) відносились до них прихильно. Російський цар Александер I. зохочував до творення лож. Метерніх, навпаки, заборонив усі товариства і доносив иньшим урядам про небезпеку від сект (під сю назву він злучав усі громади з політичними або релігійними метами, зачисляючи сюди містиків і біблейські громади). Він покористувався товариствами німецьких студентів, голов-

*) Така думка деяких католицьких письменників, Cretinau-Joly, le P. Deschamps, Claudio Jannet.

но національними й без жадних зносин із масонством, а передусім іспанською та італійською революцією, щоб прохати царя закрити тайні громади (1820—21 р.) Александер І. зважив ся заборонити у Росії масонство (1822).

Після відновлення самодержавства, у Неаполі тайна громада **Карбонарів**, доти виключно, італійська, почала зноситись із французькими революціонерами та мабуть і з масонами. Тоді, на взір італійської, склалась французька Карбонерія (1821) через закладачів масонської льожі "Приятелів правди": Буше (Buche), Жубера (Joubert), Базара (Bazard) й Флота-тара (Flottard). Але се була національна громада з національним програмом — вигнання Бурбонів. Єдиною міжнародньою організацією був **Космополітичний союз** (Alliance cosmopolite), зложений деякими французькими проводирами французьких лібералів (Lafayette).

Діяльність тайних громад, обмежилась невдачними революціями в Іспанії та Італії, безкорисними змовами супроти Бурбонів (1820—22 р.) і мабуть повстанем **декабристів** у Росії, але вони підпомогли за-снованне у Франції маленької республіканської партії, яка утворила революцію 1830 р., а у Бельгії — ліберальної партії, засно-

ваної Дефаком (Defacqz), великим магістром масонів.

Републіканська “Молода Європа”

Наслідуюваннем французької републіканської партії, утворились після 1830 р. в багатьох краях републіканські партії, в які увіходили: інтелігентна молодіж і робітники, особливо в державах із слабими урядами, як у Німеччині, середній Італії, Польщі. Сі партії були в зноснах між собою, але не мали межинародньої управи; їх діяльність у кождім краю обмежувалась маніфестациями на користь революціонерів иньших країн; вони головно домагались інтервенції на користь Поляків, які повстали проти російського царя і на користь збунтованих підданців папи римського.

Після упадку повстань, Мацціні заходив ся над устроєнням політичного товариства, щоби методично приготувити революцію й завести сьвіцьку і демократичну републіку. Організация, у почині італіянська, з осередком поза кордоном, зробилась дуже скоро європейською. **Молода Італія** обернулась у галузь **Молодої Європи**. Вона була заснована на те, аби з'єдинити усю Італію в одну державу “в єдину й нероздільну републіку”; члени її запрягались коритись і хоронити тай-

ність; тайний суд засуджував зрадників і поручав членам громади вбивати їх. Мацціні зміг заснувати декілька національних секцій (Молоду Італію, Молоду Польщу, Молоду Німеччину, Молоду Швейцарію, Молоду Францію, Молоду Іспанію), що набирались із людей понизше сорока літ життя, головні з буржуазії, сполучених межи собою і під його загальним проводом. Надзвичайна діяльність Мацціні привела тільки до змов, до невдачних замахів та кількох убивств. Після 1848 р. Молода Європа розпалась, не досягнувши ніяких безпосередніх політичних здобутків. Але республіканські групи Франції, Швейцарії, Польщі, зробились революційними осередками, де зразу склались комуністичні і соціалістичні партії.

Мацціні продовжав конспірації, щоб завести в Італії республіку і вигнати Австріяків. Під його намовою був зроблений атентат Орсіні на Наполеона III за те, що той не додержав свого приречення — визволити італіянську вітчизну. Протягом часу, коли з'єднала ся Італія (1859—1870 р.), він був у зносинах із начальниками італіянського уряду (мабуть навіть із королем Віктором-Еммануїлом), з угорськими виходцями (Кошутом, генералами Тюрром і Кляпкою) і з польськими по-

встанцями; роблено заходи викликати загальне повстання проти Австрії (1859—1866 р.). Але се не була, міжнародня партія, се був тільки союз національних революціонерів.

Соціалістичні школи.

В той час, як републиканські партії налагоджували політичну революцію, за-снувались партії нового роду, що прямували до соціальної революції.

Рух почався за часів реставрації (1814—1830 р.) одночасно у Франції і в Англії, дорогою повільної та замотаної формації доктрин. Мирні філянтропи*), в Англії Оуен (Owen) і Тамсон, у Франції Сен-Сімон та Фурє, перевели критику сучасної суспільності. Виходячи з того пункту, на якому зупинились філософи XVIII віку, вони не обмежились на політичних інституціях, але перейшли до інституцій соціальних (до приватної власності, спадка, сім'ї, умов наймання), на які філософи і економісти дивились, як на непохитну основу суспільності. Повстання ве-

*) У план цієї історії не входить оповідати про життя соціалістичних теоретиків, ані викладати деталі їх доктрин; тут діло тільки в показанню їх політичної діяльності.

ликого промислу почало викликати переміни устрою, що їх уже було видно в найпередовійших краях — в Англії і у Франції; тамечки почала утворюватись нова кляса наємних робітників, що не мала жадних иньших засобів до існування, крім своєї зарібної оплати і була присилувана підчас промислових кріз пробувати без роботи і старцювати; тоді почали мовити про **пролетарів** (стара римська назва, принята для ознаки нової кляси) і про **павперизм**, новий рід бідности, утворений промисловим богацтвом.

Критика, дуже розмаїта по своїй формі, могла бути зведена до двох основних поглядів:

1) Суспільність дуже жорстока до бідних; вона завдає їм дуже багато прикростей: нікчемна і дуже непевна плата, шкідлива для здоровля, тяжка і потупляюча праця, надмірно довгий робучий час, невірнична залежність від господаря і його підручних, малі, брудні і нездорові помешканя, нездорова страва, сумне безладне життя, проституція для жінок. Протест проти сього устрою приймав переважно сантиментальну форму прихильности до бідних, обуреня проти богатих, перемішану із християнськими покличами та деклямаціями. У Франції сей погляд

виражався формулою: “кожному по його потребі”, або в перекладі на правничу мову: **право на існування**.

2) Суспільний устрій противить ся справедливості. Власність і спадок поділяють на дві нерівні класи. Через сю нерівність, освячену законом навпаки принципам 1789 р. виникла несправедливість у розділі продуктів праці: капіталіст залишив собі вироби праці, віддаючи робітнику тільки наймову оплату, очевидно дешевше дійсної вартості праці, бо він сам багатшав, а тим часом працю виконував не він. Сей протест висказувався у формулі: “кожному по його праці”, або віддаючи юридично, **право на повний продукт своєї праці**. Злучаючи ці дві формули, прийшли до домагання **права на працю**, права на існування через працю.

Автори цієї соціальної критики, названі пізніше соціалістами, приписували недостачі суспільності її економічному укладові: приватній власності, спадковості, умові наймання, вільній конкуренції (до якої вони додавали також і марнованне сил). Що до ліків вони ріжались. Перед 1830 р. існували вже дві системи: Система Оуена і система Сен-Сімона, вдосконалена Базаром. Офіційний орган Сен-Сімоністів — *Globe* (1830 р.) узяв сво-

єю девізою: “Усі суспільні інституції мусять прямувати до поліпшення моральних, матеріяльних та інтелектуальних умов найбіднійшої і найчисленнійшої класи; усі привілеї злучені з уродженнем, без виїмки мусять бути скасовані. Кожному по його здібности, кожній здібности по її праці.

Друге покоління соціялістів — П. Леру (P. Leroux), Консідеран (Considerant), Люї Блян (L. Blanc), Прудон (Proudhon) — у Франції, Родбертус і Марло (псевдонім Вінкельблеха) — в Німеччині — довершили критику соціальну.

Усі соціялісти, виключаючи Люї Блянка, не брали участі в політичній життю і обмежувались ширенням своїх поглядів. Деякі між ними пробували спорудити вірцеву громаду, щоби на малім зробити досвід їх реформи (Сен-Сімоністи, Оуен, Фулеристи, Кабе (Cabet) і Ікарійці; але вони не зо'рганізували жадної політичної партії. Про те вони були творцями соціялізму. Їм належить уся отся ріжновидна критика існуючого суспільного устрою, усі отсі формули, навіть практичні способи діяльності і усі соціялістичні реформаторські заходи. Ще перед 1848 р. казали вже про “визиск чоловіка чоловіком”, про “право на працю”, про “надвартість”, про анархію, про соціальну

демократію, про боротьбу клас, про робітничу партію, про з'єднання міжнародне працюючих, про еманципацію пролетаріату, про організацію праці, про промислову федерацію; пропонували кооперативні продукційні асоціації, національні майстерні, безповоротний кредит, банк виміни, щадниці, закони для охорони робітників, збірної власности, прогресивний податок, загальний страйк, восьмигодинний день, робітничі з'їзди. Соціалістичні партії, що виникли пізнійше, животіли розумовою працею першої половини століття.

Комуністичні партії.

Соціалістичні школи не склали революційної партії. Соціалістичний революційний рух почався перше серед революційної республіканської партії Парижа у формі відродженого комунізму Бабефа (Babeuf); один із живих іще бабувістів — Буонароті, повернувшись до бабувізму Вуає д'Аржансона (Voyer d'Argenson)*), пізніше обжалованого у квітневому процесі (1834). Від французької республіканської партії відколотась партія **комуністична**, що вимагала соціальної революції, через скасування приватної власності; її доктрина, про те, так і позісталась у початковій формі: це була перша усього партія революційної діяльності. Але комуністична пропаганда захопила й Німців.

) Після 1833 р. д'Аржансон і Шарль Тест були переслідувані за комуністичну брошуру. Тест пропонував соціальну реформу у такій формі: "Арт. 1. Все рухоме й нерухоме добро... належить до народу і сам тільки народ може завідувати розділом. Арт. 2. Праця, це обов'язкова кінцівка усіх горожан",

В Німеччині, в революційній демократичній партії, 1833 р. показався той самий розділ, як і серед французької партії. Біхнер заснував у Гесені потайну громаду **Права чоловіка** й обернув ся до селян із покликом (1835 р.), що починав ся ось якими словами: "Спокій хатам, війна пала-там". Він заявляв, що політична революція неможлива без соціальної революції.

У Парижі німецькі робітники й емігранти утворили (в 1836 р.) потайну громаду **Bund der Gerechten** (Союз справедливих), що прийняла потім назву **Аліянс комуністів** й уклалась на федеративній основі; спілка складалась із груп, що звались **комунами** й були сполучені в **кружки**, а ті засилали повновласників на **конгрес**, де вибирав ся **центральный заряд** для загального проводу спілкою. **Аліянс комуністів** був у зносинах із робітничими освітніми товариствами (**Arbeiterbildungsvereine**), серед яких силкував ся приєднувати собі сторонників.

Аліянс, зложений у Парижі, розріс ся по краях із політичною волею: у Швайцарії, де оселив ся кравець Вайтлінг (1841 р.) і почав пропаганду серед німецьких робітників*); в Англії, де емігрант Шаппер

*) Вайтлінг голосив сентиментальну науку про

зложив "комуна в Лондоні (1840 р.); у Бельгії, де Карло Маркс та Енгельс зложили брісельську групу (1845 р.). Серед усіх отсіх груп брали верх Німці: се були головнио робітники вищих ремесл і Жндн; вони були у зносінах із радикальними німецькими поетами Фрайліґратом, Гервегом і Гуцковом, та з демократами, що видавали часописъ Vorwarts. Фрнзький уряд заборонив часописъ і видал деяких редакторів — Карла Маркса, що по-дався у Брісель, Мойсея Гесса, що повернувся у Німеччину. Тоді заснував се над Рейном (у Кельні, Тревірі, Дісельдорфі) осередок комуністичної пропаґанди, що займав ся виданням заборонених творів*).

Щоб уникнути переслідувань, що почались після процесу Блякі-Барбеса (1840 р.), центральний заряд Аліянсу був перенесений з Парижа у Лондон, де він пр

волю, рівність і гармонію; він хотів революції без проливу крови, обмежуючи ся виступами проти власности **Евангеліє бідного рибак** (1843) було комуністичною інтерпретацією Христової науки.

*) Були те-ж комуністичні маніфестації в промислових околицях Шлезька; там відкрито тайне товариство, але мабуть без зносин із міжнароднім рухом. Бунт ткачів 1844 р., що став голосний через драму Г. Гавптмана, показуєть ся тільки розрухом задля нужди.

бував до 1848 року. У 1846 році він довів до того, що Карло Маркс та Енгельс, — тоді у Бріселі приступили до Аліянсу й дістали поручене скласти маніфест, прийнятий конгресом у 1847 році. Це був славетний Маніфест комуністичної партії виданий на початку 1848 року, перед революцією, він пройшов незаваженим, але в сі остатні роки він зробився евангелієм колективістичної партії, бо в ній у короткій і горячій формі викладено вже усю доктрину Маркса. Він складається з 4 частин: 1) Буржуазія і пролетаріят, історія суспільної еволюції*). 2) Пролетарії і ко-

*) Основні гадки є: 1. "Історія всієї суспільности аж до наших часів — це тільки історія боротьби класів. Суспільність ділиться на що раз то більше на дві ворожі класи, буржуазію та пролетаріят". 2. "... з боротьба класів — це боротьба політична". "Політична власть — це з'організована власть одної класи для придушення иншої". "Новочасні правительства — це адміністративні комітети для інтересів буржуазійної класи". 3. "Великий промисл створив світовий ринок". "Через експлуатацію світового ринку буржуазія надає космополітичний характер продукції всіх країв, вона відібрала промислові національні основи". 4. "Буржуазія... втворила продуктивні сили більше різнородні і кількосальні, аніж усі минулі генерації", однак "буржуазійна система стала занадто вузькою, щоб заховати багатства втворені у своїм нутрі", звідти парадоксальна епідемія гіперпродук-

муїсти, оправданне доктрин і практичної програми партії*). 3) Соціалістичне і комуїстичне письменство, критика соціалістичних доктрин, соціалізм реакційний, маломіщанський, німецький, соціалізм консервативний і буржуазний (Прудон); соціалізм і комуїзм критично-утопійний (Оуен, Фуре і Кабе). 4) Відносини комуїстів до інших опозиційних партій, партійна тактика.

ції." Буржуазія витворила кризи раз-у-раз загальніші. 5. "Буржуазія видала людей, що завдають їй смерть, новочасних робітників, пролетарів, нагромаджених у фабриках, з'організованих як військо". Вони "зростають силою і набирають свідомости своєї сили", збільшають ся дрібною буржуазією, ремісниками, селянами, що падають у пролетаріят, та "буржуазійними ідеологами, що прийшли до розуміння руху." 6. "Доси всі історичні рухи були рухами меншостей в користь меншостей. Пролетарський рух — се рух величезної більшости в користь більшости". Він починаєть ся "національною боротьбою" у всіх краях. Одначе він перейде у міжнародній бо "робітники не мають вітчини".

*) Комуїсти боронять "спільних інтересів пролетаріату", їх думки не глядають реформаторів світа, тільки обмежають ся до "вияснення реальних умов теперішньої боротьби клас, історичного руху", їх ціль лежить в організації пролетарів у класову партію, у здобуванні політичної влади через пролетаріят і знесенню буржуазійної

Закінчення маніфесту межинародне і революційне: “Комуни́сти пряму́ють до обєднання демократичних партій усіх країв. Вони ставлять низше своєї досто́йности укривати свої погляди і свої ціли. Вони проголошують голосно, що сі ціли не можуть бути осягнені без напрасної переміни усього теперішнього суспільного укладу”. Маніфест кінчаєть ся, славетним окликом: **“Пролетарі усіх країв, єднайтесь!”**

власности, створенної працею наємників у користь капіталістів. “Капітал — се соціяльна сила”, прийде до спільної власности. Се буде знищеннєм “буржуазийної волі” (торговлі) і “буржуазийної родини”, релігії та традиційної моралі і ворожнечі поміж народами. Революція стане ся дорогою політичною. Як способи переміни вносить маніфест: 1) конфіскату земельної ренти; 2) податок сильно прогресивний; 3) знесеннє діличення; 4) конфіската власности емігрантів; 5) централізація кредиту через національний банк із державним капіталом і виключним монопо́лем; 6) централізація усіх способів комунікації; 7) національні рукодільні, національне рільництво; 8) обовязкова праця для всіх; 9) публичне й даремне вихованнє всіх дітей.

Революційні партії за часів революції 1848 року і в добу реакції.

Революційні партії, політичні чи соціяльні (републикансько-демократичні, соціялістичні, комуністичні) творили до 1848 р. тільки невеликі несполучені громади в декілька містах, переслідувані поліцією, присилувані ділати потайно і часто укриватись або ратуватись на втікача; публіка про їх не відала або й зневажала. Французька революція 1848 р., зроблена на користь соціялістичної демократичної партії, в ім'я рівності і републіки, збудила надії в усіх революціонерів Європи. Ті, що повтікали з вітчизни повернулись назад до свого краю, в Італію, Німеччину, щоб узяти участь у революції. Революціонери усяких країв підтримували поміж собою обопільні зносини; багато з них навіть пішли за кордон допомагати демократам, що повстали до боротьби з урядами; в усіх європейських революціях брало участь багато Поляків, а революційні партії Франції й Німеччини домагались

інтервенції на користь Польщі. Про те революція 1848 року не була працею міжнародної партії. Революціонери різних народів підбивали один другого приміром і заохочуваннями, але революції носили виключно національний характер, без спільного проводу.

У Франції революціонери, досягнувши владу, поділились на республіканців-демократів, супротивників соціальної революції і демократів-соціалістів; сварка між ними дійшла до горжанської війни. В інших країнах республіканці, що боролись усе ще з монархічним урядом, були сполучені (в Пруссії, Німеччині, Австро-Угорщині, Італії); різниця у поглядах не виходила за межі теорії і не перепиняла комуністам і соціалістам ділати односердне з республіканцями-демократами. Але у Німеччині склалося декілька робітничих організацій. "Робітнича соціал-демократична громада" у Берліні скликала робітничий конгрес (у серпні 1848 р.), з якого вийшло **Братерство**, злука німецьких робітників, що мали участь у баденській і дрезденській революції. На заході, у Кельні, Карло Маркс заснував комуністичну часопись, склалося соціалістичне робітниче товариство і на одних зборах ухвалено резолюцію на користь "соціально-демокра-

тичної республіки” (у вересні 1848 р.). Після замаху стану у Белїні комуністи обернулись до народа з покликом, заохочуючи його не платити податків; Маркс у Кельні, Лясаль у Дісельдорфі були переслідовані за розбудження повстання. У франкфуртським парламенті засідало декілька соціалістичних депутатів, що домагалися права на працю. В Італії рух позістався демократичним і національним.

Реакція 1849—50 років розбила революційні групи; комуністи переслідовані у Німеччині, у Франції, і навіть у Бельгії та Швайцарії, схоронилися до Лондона. Там Алїянс був наново перетворений (у 1849 р.) і спробував знов увійти в зносини з комуністами Німеччини, Франції, Швайцарії; але він сам розділився на дві групи: одна з них (Вілліх) бажала даліше приготовляти до оружного повстання, друга (Карло Маркс) бажала обмежитись пропагандою. Група К. Маркса перенесла до Кельна, де й була захоплена поліцією (1851 р.). Кельнський процес комуністів (1852 р.), обвинувачених у державній зраді, примусив Маркса розпустити її. Сойм по примусу обидвох великих держав, порішив закон, що змушував усі уряди Німеччини розв'язати усі політичні громади робітників (1854 р.). Група Відлі-

ха удержала у своїх руках заряд громадами Швайцарії, Бріселі і у Франції і навіть заложила “демократично-соціалістичний міжнародній комітет”; його закрила французька поліція.

Соціалісти, зневолені укриватись, зовсім счезли з арени політичного життя; уряди, навчені революцією 1848 року, завели охорони проти революційної пропаганди; рух, здавалось, був знищений. Л. Рейбо, що написав історію соціалізму, мовив: “Соціалізм умер, говорити про нього, значить, говорити над ним надгробне слово”.

Але коли по 1850 році у політичній життю показалося відродженне, тоді відновилась і пропаганда, що здавалась для більшости сучасників новою проявою, — о стільки соціалізм був вже забутий. Се було одначе тільки відродженне соціалістичного руху, що попереджав 1848 р.; верховодами його були люде 1848 року — Карло Маркс, Лясаль, Лібкнехт, що передавали новому поколінню науки, формули і способи старих соціалістів. Відродженне йшло рівнобіжно двома незалежними і навіть незгідними витворами: **Міжнароднім товариством Карла Маркса і Німецькою національною партією Лясаля,**

Інтернаціонал (1862—1872).

Нова соціалістична організація почала ся у Лондоні, осередку втікачів-соціалістів і осідку Карла Маркса. Почин узяти на себе верховоди англійських робітників, генеральні секретарі робітничих синдикатів (**trade-unions**). Приводом стала всесвітня вистава у Лондоні (1862 р.), на якій англійські робітники познайомились із делегатами робітників французьких і бельгійських. У 1863 р. вони знов стрінулись у Лондоні на великім зборі, що протестував на користь польських повстанців; на сей збір з'явилися і французькі делегати. Говорено про асоціацію.

Французи були люде нового покоління (Толєн, Фрібур,) що не знали соціалістів 1848 р.; їх ідеалом був прудоновський мутуалізм (обопільність), злука робітників без втручання уряду. Англічане **trades-union**-істи, що попривикали вже до своїх національних робітничих спілок, мріли про межинародню злуку робітників, яка простягаючи єдність межі робітниками на всі країни, перешкодила би працьодав-

цям протиставити один одному робітників різних країв (вони нарікали, що англійські капіталісти за-для вгамування стрейків кликали робітників із інших країв). Поки що діло йшло про утворення професіональної спілки без політичних цілей.

Остаточний збір (28 вересня 1864 р.) у Лондоні доручив комітетови з 50 членів уложити статут спілки. Старі революціонери подали свої проекти: Мацціні — дуже централістичну організацію; Маркс — федерацію. Проект Мацціні, що здавався незручним для робочої громади, відкинули і прийняли проект Маркса, в формі провізоричного статута (у 1864 р.)

Межнародня спілка робітників була закладана на федеративній основі; члени, що заявили свою згоду з основами спілки, злучались у самостійні відділи (секції), що мали свої окремі бюро; грошеві вкладки були дуже незначні, майже номінальні. Спілка мала два загальні органи: **Конгрес делегатів секцій**, що збирався раз на рік і мав найвищу владу і **Генеральна Рада**, вибрана конгресом, що мала своє місце перебування у Лондоні; обов'язком останньої були приготування праці і зносини з секціями. Це був устрій англійських тред-уніонів, без найменшої подібності до раніших потайних революційних гро-

мад. Фаховий стан членів не грав ніякої ролі; внесенне французьких делегатів про допуст виключно тільки дійсних робітників, було відкинене. І дійсно, до Інтернаціоналу, як звичайно звали межинародню спілку робітників, увіходили не тільки робітники, але й революціонери, навіть багаті філантропи, як наприклад Жюль Симон. Оголошеною цілею було обеднання і спільна методична діяльність робітничих товариств із ріжних країв, що прямували до охорони, розвою і визволення робучої кляси. Малось на увазі ділати виключно мирним способом.

Інтернаціонал ширив ся з початку дуже повагом; перший конгрес міг відбутись тільки у 1866 році, у Женеві, де прийнято остаточний устав спілки. З того часу відбувались кожнорічні конгреси, що скликались у невеличких державах, звичайно у Швейцарії. Маркс став на чолі Генеральної ради, в якій на ділі з'осередкувала ся уся влада. Інтернаціонал зараз же дістав закраску політичної громади, з кожним дальшим конгресом усе більше і більше революційної.

Конгрес 1866 року (у Женеві) обмежив ся встановою головних принципів*), але на

*) "Еманципация робітничої кляси має бути

Йому вже виявилась основна ідея Маркса про боротьбу клас. Конгрес радив впорядкувати згоду робітників супроти підступів капіталістів, зробити аякету про становище робітників усіх країв, заохочувати продукційні кооперативні спілки і робітничі синдикати. Він домагав ся знесення сталих армій.

Конгрес 1867 року (у Льозанні) проголосив, що "соціяльне визволення працюючих невідрубне від політичного визволення і що здобути політичної волі се перша konieczність". Він голосував за тим, аби удержавнено всі способи перевозу.

Конгрес 1868 року (у Бріселі) протестував проти війни і наємної праці, заявив ся за міжнародньою організацією страйків і домагав ся, щоб копальні і камінні лому, шляхи і ліси були зроблені спільним добром. Що до землі він виявив думку, що "економічна еволюція зробить перехід орної землі у колективну власність держави

довершена самою робітничою клясою... Еманципация економічна робітничої кляси — се остаточна ціль, що їй повинен бути підпорядкований кождий політичний рух як спосіб до цїли. Ся еманципация не э питаєм аї місцевим, аї національним, але соціяльним, що обіймає всі краї, де э тільки нова часна суспільність і розв'язаннє його залежить від спільної акції країв більше посунених наперед".

соціальною неминучістю". Інтернаціонал прийняв колективістичну доктрину Карла Маркса.

Конгрес 1869 року (у Бадені) ствердив більшістю голосів постанови 1866 р.; у меньшости зістались Французи (Толен), сторонники індивідуальної власности. Він виголосив, "що громада має право обернути приватну земельну власність у колективну (спільну) і що ся переміна неминуча".

Інтернаціонал повернув ся до комуністичного програму 1848 р.: об'єднання пролетарів усіх країв для впровадження спільности зорядів праці. Але се була тільки доктрина. Що-ж до практичних способів здійснення її не було уложеної ніякої докладної програми, зрештою Інтернаціонал не диспонував ніякою силою. Його вважали таким саме богатим, як і тред-юніони; робітники увіходили до нього, щоб одержати за допомоги підчас страйків і лучало ся, що вони примушували до уступок хлібодавців, що лякали ся сеї виімагеної помочи. На ділі члени Інтернаціоналу не платили вкладок, а каса була майже завсїгда порожна.

Інтернаціонал дуже лякав уряди і буржуазію; у Франції під переследування попало найперш бюро французького від-

ділу (секції) у 1867)р.; а далі було загадано арештувати усіх провідників (1870 р.). На ділі Інтернаціонал був тільки товариством теоритичної пропаганди й жите його було коротке. Він одночасно підпадав зверхнім нападам і почав розпадатись в середині.

Війна 1870 року, прокинувши національний патріотизм, ворожий усякому міжнародньому злученню, знесила Інтернаціонал; протест Генеральної ради його проти німецької заборчої війни (у вересні 1870 р.) пройшов без уваги. Війна довела до паризької комуни; ся остатня не була ділом Інтернаціонала, але скорійше спогадом про 1792 р.; навіть слаба меньшість інтернаціоналістів, що брала участь у комуні, не заступала Інтернаціонала. Але після придушення комуни Карло Маркс видав від Генеральної ради маніфест на честь Парижа, робітників і мучеників робучої кляси. Інтернаціонал, заявивши свою солідарність із комунною, підпав переслідуванню, як громада ворохобників. У Франції палата послів ухвалила проти нього виїмковий закон (у 1872 р.); в Англії робітники усунули ся з інтернаціонала. У ньому зістали ся сторонники тільки у Бельгії, Швайцарії і Німеччині і в південних державах,

В той же час він був дез'організований внутрішньою боротьбою. Один із російських емігрантів, що перебували у Швейцарії, Бакунін, революціонер 1848 року, зробившись анархістом, увійшов у 1868 році у члени Інтернаціонала; перед тим заложив він федеративне товариство **Международний альянс соціалістичної демократії**, де проводив центральний комітет, що засідав у Женеві; тай сам став на чолі його; у се товариство увіходили робітники країв із романською бесідою: з італійської Швейцарії, Італії, Іспанії, Бельгії. Бакунін домагався, щоб його спілка була злучена з Інтернаціоналом із захованем її укладу; Генеральна рада відповіла, що вона може прийняти відповідні секції, але не федерацію. Бакунін рішився розпустити свій Альянс і впровадити секції з окрема до Інтернаціоналу (1869 р.). Але федерація продовжала ся потайки дальше і між нею та Генеральною радою Інтернаціоналу незабаром виникли конфлікти з поводу конгреса романської федерації (1870 р.) і з поводу терористичної пропаганди Нечаєва у Росії. Се була боротьба поміж двома революційними верховодами, Бакуніном і Марксом, — між двома програмами: колективістичним Маркса і анархістичним Бакуніна — між двома групами народів: ро-

манськими сторонниками Бакуніна і жителями півночі, сторонниками Маркса — між двома тактиками: захопною політичною діяльністю Маркса і стриманням від голосування і напрасною революцією Бакуніна — між двома організаціями: Маркс бажав зміцнити Генеральну раду, щоб дати Інтернаціоналові центральний заряд; Бакунін бажав звести його до ролі “скринки для листів”, щоб кожна секція зоставала ся незалежною.

У 1870 і 1871 рр. щорічних конгресів Інтернаціонала не можна було скликати через війну і переслідування німецьких соціалістів. Конгрес 1872 р. у Газі мусів був порішити змагання межі супротивниками; боротьба піднялась із powodu внесення сторонників Бакуніна скасувати Генеральну раду по причині її самовлади; більшість Марксістів поклала навпаки, що раді мусить бути признане право зносити секції і навіть федерацію; вона виключила Бакуніна і давніх членів Аліянсу і перенесла місце осідку Генеральної ради в Америку, у Нью Йорк. Блянкісти усунули ся з Інтернаціоналу, докоряючи йому за втеку з бойовища; у нїм позоставались тільки Німці, Англічане й Американці; він іще раз зібрав ся на невеличкий з'їзд у Женеві у 1873 р., а у 1876 році він заявив своє розв'язанне.

Інтернаціонал счез, не полишивши ніяких дійсних здобутків; закладений, щоб способом міжнародньої згоди здобути соціяльні реформи, він тільки налякав уряди й публіку. Се був остатній спробунок міжнародньої партії.

Уложенне соціялістичної програми у Німеччині (1863—73 рр.).

У той час як Інтернаціонал старався створити міжнародню партію соціяльної революції, у Німеччині складалася національна соціялістична партія з програмою й організацією, що дала міжнародній взір для всієї Європи.

Соціялістичну партію заснував Лясаль, старий революціонер 1848 р., що почав із політичних нарад із приводу конфлікту у Берліні (1862 р.). Нове покоління робітників не знало ще соціялістичних теорій, але воно почало розводитися про способи поліпшення свого стану; у Липсську заснував ся комітет для устрою конгресу робітників, де треба-б обміркувати потреби робучої верстви; комітет обернув ся за порадою до Лясаля, а він відповідав "відкритим листом" (у марті 1863 р.). Він радив робітникам злучити ся в одну робітничу партію, незалежну від

буржуазних партій, щоби здобути політичну власть; цілею мусить бути визволення з під "залізного закону робітничої плати", після якого середня заплата робітника завсїгди зводиться, через конкуренцію до мінімуму, потрібного для життя. Робітники не мають сили позбутись сього стану ні поодинокими заходами, як говорять економісти, ні навіть способом приватних асоціацій (кооперацій, синдикатів, кредитових товариств); їм потрібна державна поміч; практичний спосіб містить ся у тім, аби витворити при помочи держави продукційні робітничі спілки, але щоб здобути сю поміч, потрібно захопити політичну власть, а перша умова для сього — се осягненне загального виборчого права. Таким побитом Лясаль повертав до ідеї Люї-Блянка, — загальне виборче право і національні майстерні. Він прийняв і стару назву **социал-демократ**. Але він сполучив социалістичні доктрини 1848 р. з теоріями офіційної політичної економії. Се те, що він називав "бути узброєним усіма відомостями свого часу". ("Залізний закон зарібної плати" був теорією ліберальних економістів, уложеною уперше Тюрго).

Найперше Лясаль приєднав робітників рейнського промисловго округа і наслід-

ком з'їзду у Липську була поява “Загальної спілки німецьких робітників” (май 1863 р.), вельми зцентралізованої, під зарядом президента, вибраного на пять років. Лясаль, вибраний президентом, подав ся до Берліна на боротьбу з поступовою партією й увійшов у зносини з Бісмарком. Після його смерти (у 1864 р.) його партія зостала ся патріотичною німецькою, монархічною, демократичною, з обмеженою програмою соціялістичною.

Партія Маркса склала ся пізнійше. Вона почала ся з зірвання межі німецькими інтернаціоналістами і національною партією Лясала (1865 р.), яку обвунували в тім, що вона продала ся пруському урядови; вона склала ся завдяки обертанню у соціялізм саксонських товариств, що прилучили ся до Інтернаціонала у 1868 р.

Партія уложила ся в Айзенаху (1869 р.), де зредаговано першу повну соціялістичну програму. Більшість (262 проти 110) належала до сторонників Маркса; вона приняла його доктрину і його формули. Маркс, ще незадовго перед тим оповістив свою систему у першій томі **Капітала** (1867 р.), надаючи, як Лясаль, своїм соціялістичним доктринам 1848 р. форму наукової системи; його теорія вартости спочивала на офіційній доктрині, що

вартість — се витвір (продукт) праці. Він оминав сантиментальність і утопійність старих соціялістів. Доктрина проте зосталась та-ж сама, що і в 1848 р. і дуже різнилась від попереднього комунізму Бабефа, що вимагав спільности конзумції і спільности життя. Маркс обмежався узагальненнем способів виробу (продукції). **Комунізм**, що загубив кредит із 1848 р., замінено **колективізмом**.

Партія прийняла назву "**Робітничої соціал-демократичної партії**" (се була стара назва 1848 р.). Програма її поділюється на частини: 1) ціль; 2) принципи, що їх члени партії мають піддержувати*); 3) безпосередня практична програма. Теорія її та сама, що й у м... іфесті 1848

*) Ціллю єсть "утворення відної демократичної держави" (Volksstaat). Основні думки є: "Сучасна політична й соціальна держава несправедлива у найвишнім степені і мусить бути поборювана з найбільшою енергією. Боротьба за визволення робітничих клас — се боротьба... за рівні права й обовязки і знищення всякого пановання клас... Партія старається через повалення старішого устрою продукції (наємництво) здобути працею в асоціації повний витвір (продукт) праці для всякого працівника. Політична воля... се невідлучна умова економічної еманципації... соціальне питання... може бути розвязане тільки в демократичній державі. Політичне й економічне визво-

року: боротьба клас, здобутте політичної влади, щоб дійти до соціальної революції, міжнародне порозуміння. Практична програма се програма радикальної демократичної партії*), до неї додано декілька соціальних реформ: обмеження робочого дня, скорочення жіночої і заборона дитячої праці, єдиний поступовий (прогресивний) податок на дохід і спадки, державна поміч продукційним сілкам (сеї остатній пункт для пригади сторонників Лясаля).

Організація, в супротивленість лясалевої сілки — федеративна; Бебель заявив, що хочуть перенести "покликування на авторитет" і "культ осіб". Однодумці то-

леша робучої класи можливе тільки тоді, коли вона сама спільно за нього бореть ся. Еманципация — се питання — ані місцеве, ані національне, але соціальне. партія має себе за галузь Інтернаціоналу".

*) Значальне голосування від 21 року у всіх виборах (значальне голосування в Німеччині єсть тільки до Reichstg-у і то від 25 року) — непарушність послів — безпосереднє законодавство (referendum), — знесення всіх класових привілеїв, посідання, уродженні релігії, — національна міліція — розділ церкви і держави — світська наука — обовязкова на першій степені, даремна на дальших — даремна справедливість, жюрі, усної проперуди — волі друку, товариств, звязків, — знесення посередних падатків,

го-ж самого міста єднали ся, не складаючи про те сталого товариства: щоб обійти закон про товариства і вибирали довірену особу, яка мусїла скликати збори і збирати членські вкладки. Обрані депутати сходили ся щорічно на з'їзд для загальних справ; з'їзд назначив екзетутивну комісію з 5 членів, що знаходились під доглядом контрольної комісії з 11 членів; обі перебували в ріжних містах. Існував партійний друкований орган, що тримав ся членськими вкладками.

Обі німецькі соціялістичні партії скликали окремі конгреси, поставляли окремих кандидатів і бороли ся поміж собою до 1875 р.; але після того, як їх обі асоціації були у Прусії переслідовані і розвязані силою закона, що забороняв сполуку (Verband) політичних товариств, вони зітнали ся в одну **німецьку робітничу соціялістичну партію**. Їх програма, уложена поснількю у Готі (в маю 1875 р.) може поділитись на 2 частини: одна — се виклад теорії, друга — се властива програма. В основу її покладено програму Маркса 1869 року*), спрещизовану і доповнену формулами Лясаля, без журби про суперечно-

*) Маркс виписав до всіх сторонників острый лист проти сеї програми об'єднання; його оголошено аж 1890 р. у *Neue Zeit*.

сти*): "Праця — се єдине жерело багатства" і залізний закон робітничої заплати"; "утворення продукційних сил при помочі засновання політичної робітничої партії"; "межнародний характер руху" і "діяльність у національних рамках."

Програма (властива) поділяється на дві частини: 1) Політичний ідеал, "основа держави": загальне виборче право, безпосереднє законодавство, міліція, повна воля друку, товариств зборів, народний суд, загальна і безплатна наука, оголошення релігії приватною річчю (се демократична програма 1869 року). 2) Цікаві со-

*) Ось головні місця: "Праця єсть жерелом вєсього багатства... і можлива тільки через суспільність. Продукт праці належить внові до суспільности, себто до вєїх членів із тільним обовязком праці і з рівним правом; кождому по його справедливим потребам... Визволення праці вимагає перемін знарядів праці на суспільне добро суспільности, корпоративного урядування цілої праці. Воно має бути ділом робучої класи, а супроти неї вєї інші класи творять тільки реакційну масу. Партія... змагаєть ся вєїма законними дорогами, щоби здобути вільну державу і соціялєтичну суспільність, повалення залізного закону взаємної плати через знесення системи взаємної праці, усунення визиску у кождій формі, знесення вєякої соціяльної і політичної нерівности. Партія... що дїлає зразу в кадрах національних держав, має повну свідомість міжнароднього характеру руху".

ціальні перемінн (при сучаснім суснільнім устрою): розширення прав у розумінню ідеала, єдиний поступовий податок, воля спілок, нормальний робочий день, заборона діточої праці, закони для охорони робітників, санітарний догляд над фабриками і заводами і робітничими помешканьями, відповідальність господарів, унорядкування тюремної праці.

Організація була федеративна, подібна до укладу Марксістів 1869 року; місцеві автономні групи, щорічний конгрес повновласників, що має верховну власть, заряд, що складається з 3 органів: управа — з 5 ченів (Vorstand), ревізійна комісія із 7 членів, що перебувала в иньшій місті і комісія з 18 членів, для посередництва партії і каса.

Доктрина партії не багато чим ріжнлась від маніфеста 1848 р.; по своїому устрою вона подобала на Інтернаціонал; змагання Маркса, що не вдало ся під назвою комунізма і у формі міжнароднього товариства, доведене було до кінця під назвою колективізма і у формі національної партії. Повстанне сеї партії у Німеччині було подією міжнародньою. Унерше склала ся в великій державі робітнича соціялістична партія, кермована постійною організацією з центральним урядом, що-

річним парламентом, офіційною часописею, що мала правильний бюджет, що ділала в імени докладної програми, одночасно теоретичної і практичної, і займала тверде становище між політичними партіями. Ся німецька партія стала взором для соціалістів інших країв: тому що вона заховала міжнародний дух свого фундатора, то своїм прикладом і пропагандою вона відновила певдале діло Інтернаціонала.

Анархістичні спілки.

Слова: **анархія**, **анархіст** уживались довгий час, яко уразливі назви, що їх давали революціонерам їх вороги. Прудон перший ужив виразу **анархія** до своєї системи. О скільки можна зробити рішучий вивід із його творів, головню, критичних і полемічних, його ідеалом була федерація добровільних спілок робітників і хліборобів без політичного уряду. Поміж революціонерами 1840—1848 року декотрі виявили подібні змагання (Гес і Грін у Німеччині, Мар у Швайцарії), але вони не витворили партії.

Основником анархістичної партії був Бакунін, російський офіцер, що став учеником Прудона підчас свого перебування у Парижі (1843—47 р.), войовничий рево-

люціонер, один із верховодів дрезденського повстання у 1849 році, засланий у Сибір, що втік і дідія і оселив ся уперше у Лондоні, де працював у часописі Герцена, а потім у Швайцарії. Від Прудона він перейняв ідею анархії і федерації, але він додав до неї ненависть до цивілізованих інституцій і систематичний поклик до насильного їх знищення. Він виголошував, що пригноблені верстви не зможуть власними силами визволити ся, що як бій вони утворили нову державу, то вона так само гнобила би, як і попередні, що тимто треба стримати ся від усякої позитивної творчої діяльності і “дати повну волю тому, що зовуть злими пристрастями і знищити усе те, що на тій же мові зветь ся громадянським порядком”. Тактика мусіла ґрунтувати ся в підбурюванню до повстань.

Алієнс соціальної демократії, створеної Бакуїном у 1868 році, мав таємний устав і анархічну програму; він домагав ся не тільки повної рівності усіх і спільної власності на землю і знаряди праці, але і “всесвітньої соціальної, філософичної, економічної і політичної революції; рішила про “знесення усіх держав і усіх церков із усіма їх релігійними, політичними, юридичними, скарбовими, поліційними, науковими, економічними, соціальними ін-

ституціями”.

У 1869 році Аліянс увійшов у Інтернаціонал і потім виступив із нього в куні з Бакуїном (1872 р.). Він складав ся з революціонерів романських країв, найбільше нестриманих і саме крайніх членів Інтернаціонала, з секції італійської і іспанської, що брали участь у кантональних повстаннях, з бельгійської секції і з юрської **федератії**, що складала ся з робітників-годинників Нейшательського кантону, секції нечисленної, але дуже діяльної. Аліянс мав свої конгреси (у 1872, 1873, 1874, 1876 і 1877 рр.).

Будучи нечисленими і підпадаючи гострим нападам зі сторони соціялістів, анархісти знаходили сторонників у тих краях, де соціялістична партія не була ще з'організована. Але вони придбали політичну вагу, що не відповідала їх силам, коли взялись до способів російських терористів — до експлозійних атентатів; вони зробили з цього теорію і через се придбали всесвітній розголос. Доси революційні партії удавали ся до напрасних актів тільки за тим, щоб учинити рішучий ефект, усунувши тих людей, що перешкоджають їм. Анархістична теорія мала напрасний акт, навіть коли він не мав певної цілі, за діло загальної відомости, че-

рез що можна звернути увагу публіки на суспільні хиби і примусити їх призадуматись над ними; се була так звана **пропаганда ділом**.

Анархісти, по самому способу своєї тактики, позбули ся можливости скласти ся у постійну партію: зараз як тільки зложилась яка діяльна група в яким краю і дала про себе ділами знати урядови, сей швидко її знищив; лишають ся тільки анархісти-шнємешники, що їх уряди терплять, оточуючи їх про те шніонами. Крім того, більша частина анархістів, по своїйому темпераменту і своїм принципам має відразу до усякої влади, навіть добровільної: вони складають "групи" і "компаніонів", а не партії і не ділають згідно. У дійсности їх політичний вплив зводить ся до реакцій, що викликали ся їх пропагандою ділом й історія їх зведеть ся до переказання про окремі маніфестації у різних краях.

Останки Аліянсу і паризька "група" скликали у 1881 році у Лондоні конгрес, на яким заявлено, що "треба усіма можливими способами ширити через ділання революційну ідею і дух перевороту у народній масі, що ще не бере діяльної участі в руху, що віддаєть ся ілюзії моральности і певности законних способів". Конгрес поручав науку хемії, "що вже стала у

великій послугі революційному ділу”.

Проміж 1879 і 1882 рр. анархістичний рух повстав у Франції (у Парижі і на південнім-заході — у Ліоні. Сен-Етені); він зазначив ся головно маніфестациями доктрини двох письменників, Краноткіна й Е. Реклю і ліонським вибухом, що за ним пішла репресія (1872).

Анархічний рух (1882—1885 рр.), виканкацій у Австрії пропагандою Моста і Пекера, був придушений надзвичайними законами і гуртовими арештами. Остатні анархічні рухи були у Парижі (1892—1894 рр.), в Італії і в Іспанії. У Німеччині анархічний рух зустрів опір зі сторони соціалістичної партії. В Англії Лондон буває місцем притулку чужоземним анархістам, але там не було жадного анархічного акту

Витворення національних соціалістичних партій.

Німецькі соціалісти, щоб здобути політичну владу, потрібну для соціальної революції, зрекли ся на якийсь час міжнародньої організації й уложили ся як національна партія з виборчою і парламентарною організацією.

Нинішні краї мало помалу почали наслідувати їх. Ся еволюція спинювала ся

перше опором анархістів Аліянсу, потім внутрішніми незгодами серед соціялістів і репресіями урядів. Але майже усюди утворилися робітничі соціялістичні партії на взір німецької і з її програмою. У Австрії після знищення анархічного руху була закладена у 1888 р. "робітнича соціал-демократична партія", з міжнародньою колективістичною*) програмою й організацією, що складалася, як і у Німеччині, з конгреса, уряду і контрольної комісії; вона домогалася: загального виробочого права і восьмигодинного робочого дня. — У трьох скандинавських державах, у Голландії і у Бельгії, партії поскладались на взір німецької. У Польщі партія, що виникла у 1882 р. поміж фабричними округами, була розбита у 1885 р.; у 1892—93 рр. вона відбудована і перейменована у партію з колективістичною програмою, цілком подібною до німецької, але се — партія польська, патріотична, що стремить до відбудовання Польщі у формі демократичної республіки. — У Франції і в романських державах колективістична програма проникла потроху

*) "Партія... єсть інтернаціональною назвою, вона осуджує привілеї народів так само, як привілеї уродження, полу, посідання і заявляє, що боротьба проти визиску повинна бути міжнародня, так само як і визиск міжнародній".

в усі революційні партії; але в них нема докладної організації й центрального заряду.

Німецька партія на увесь час ділання виємкових законів (1878—90 рр.) була примушена розв'язати свою офіційну організацію і скликати свої з'їзди поза кордоном, скористала з повороту до спільного права для своєї реорганізації. Вона прийняла назву **соціал-демократичної партії** (1890 р.), відбудувала організацію через місцеві групи (звичайно у формі виборчих комітетів) з вибраними довірними людьми і зважилась приступити до соціалістичної пропаганди по селах. Ерфуртський з'їзд (1891 р.) провірив програму. У новій програмі не стало того, що належало до доктрини Лясаля, за те більше широко розвинена теорія Маркса, по якій натуральна еволюція усуває приватну власність і готує дорогу до колективізму. Партія має на цілі організувати клясову боротьбу через ширення поміж робучою клясою свідомости сеї боротьби. У практичну програму були ще занесені пункти про рівноправність жінок, про даремну медичну поміч, про похорони громадським коштом і в царині робітничого законодавства — ширення способів, прийнятих що до фабричних робітників, також між робітників

сільських і домашньої челяди.

Таким побитом витворили ся у більшості європейських держав соціялістичні партії з демократичним устроєм, з двома органами і кождорічним конгресом вибраних заступників, що є найвисшим збором для обрад, рішає про програму і загальну політку, і постійним комітетом, що вибирає ся на конгресі, якому надано власть виконання. Се — справдешний уряд, що розпоряджає практичними способами для своєї діяльності: касою, часописею й вибіраною організацією. Кожна партія ділає у стінах одного тільки парламенту (лучає ся навіть, що в одній державі є декілька з'окрема організованих партій, що йдуть між собою в заводи).

Усі отсі партії мають позитивну програму, що єсть не тільки виразом спільних змагань, як у 1848 р., але й офіціяльною конституцією, ухваленою й оголошеною найвисшим збором і узнаною членами партії. Ся програма складає ся з нарису теоретичної доктрини (у якій партія викладає свій ідеал, свою ціль і свій шлях) і з вичислення практичних реформ.

Доктрина спочиває усюди на тих же самих принципах. Сучасний економічний устрій некорисний для верстви працівників; реформа повинна бути ділом самої

робучої верстви; вона стане ся через захоплення політичної влади робітниками, які покористують ся державною силою для установи колективної власности на знаряди витвору, серед того і на землю; споживання зостане ся індивідуальним.

Практичні реформи є політичні й соціальні. Політична програма є відтворенням радикальної демократичної програми, доведеної до крайніх логічних наслідків; безумовна рівність, значить — загальне виборче право, навіть для жінок; рівна військова повинність, повна (інтегральна) наука для усіх; безумовна свобода, значить — свобода друку, зборів, товариств; повний відділ церкви від держави і цілковита світськість; безумовне братерство, значить, всесвітній спокій, розброєння; ніякої різниці між національною людністю і чужоземцями; міжнародне упорядкування усіх спільних діл.

Соціалістична партія має назву демократичної; вона склала ся з членів демократичних партій; демократична доктрина була їх вихідним пунктом для проголошення соціальної революції. У декотрих державах (Німечині, Австрії) вона займає місце радикальної партії; в країнах із обмеженим виборчим правом (в Австрії, скандинавських державах, Голян-

дії, Італії) вона домагає ся загального права голосовання, як його домагали ся соціялісти у Франції до 1848 р., у Німеччині до 1866 р., у Вельгії до 1893 р. Соціяльна програма складає ся з детальних реформ у ціли поліпшення становища робітників (сіндикати, робітниче законодавство, законотатне унормованне робучого дня і зарібної заплати, емеритальної каси) і з мір для пригатовлення переходу до колективістичного устрою (усупільнення залізниць, копалень і асекураційних закладів, безпосередні поступові податки).

Беручи разом — се програма політична, демократична, свободолюбна, ліберальна, сьвітська, мирна, межинародня, злучена з програмою державного соціалізму, що ділає через законодавства і податки. Тяжко постановити, яка з сих двох незалежних програм найбільше вабить сторонників до соціалістичних партій.

Тактика революційних партій.

Жадна з революційних партій не знала протягом першої половини сього віку тактики, крім насильної революції — конспірації на італіянський взір (тактика Мацціні), революційних замахів на французький лад (тактика Блянкі). Усі їх по-

водження в сей період були осягнені ворохобнями в армії або у столицях.

У другій половині сього віку уважаючи на поліпшання озброєння, урядів, революціонери обернулись до другого — до спокійної пропаганди, щоб дійти до законного захоплення влади. Заложена Лясалем спілка — оголосила у своїм уставі (1863 р.), що вона має на меті ділати “спокійним і легальним способом”, завойовуючи загальну опінію. Марксівська соціалістична партія, цілком стремлячи встановити диктатуру пролетаріату, ухвалила за правило уникати усяких повстань. Доктрина про натуральну еволюцію до колективістичного устрою, подана Марксом соціялістам відвела їх від грубої революції, — марної, бо вона вийшла би завчасною, — небезпечною, бо вона могла-б довести до знищення партії. Готська програма 1875 року проголосила, що партія “буде ділати усіма законними способами” і сей пункт був скасований у 1880 році тільки уважаючи на виємковий закон 1878 р., що признавав нелегальною навіть просту соціалістичну пропаганду.

Якої тактики треба держати ся для приготовлення соціальної революції? — ось питання, яке зайняло перше місце у політиці революційних партій, яке викли-

кало майже усі їх внутрішні незгоди, їх розбиття і поділи на фракції.

Демократична радикальна партія згубила усякий революційний характер (окрім Росії); вона перекинулась у парламентарну партію, яка обмежує ся домаганем дрібних реформ законодатним способом і намагає ся придбати більшість, щоб дійти до міністерства.

З другого боку, від соціялістичних революційних партій відкололи ся анархісти; у своїй негативній критиці суспільности анархісти згоджують ся з соціялістами, вони довго говорили однаковою мовою і ділали спільно і публіка змішувала їх, як однакових ворогів сучасного громадського порядку; але різниця у температурах довела їх до радикально відмінної тактики, так що спільна діяльність зробила ся для них неможливою, і на сам кінець між ними показала ся непримирна ворожнечість. Анархісти, не бажаючи підпасти партійній дисципліні для приготування революції, що не витворить абсолютної волі одиниці, зрікають ся узяти яку-будь участь у політичній діяльності, відносять ся з погордою до виборів і до законодатних зборів, поручають насильну акцію для зворушення загальної опінії; ті з них, що бажають ділати,

беруть ся до російської терористичної тактики атентатами. Німецька соціялістична партія голосно осудила ці способи (1877 р.)*).

Соціялісти займили осередний стан між радикалами та анархістами, однаково уникаючи, як виключно парламентарної діяльності, так і напрасної акції. Але сей загальний принцип, підпадаючи ріжним толкованням, довів до ріжного способу ділання, можна відзначити бодай три ріжні тактики: середню і дві крайніх, із яких одна близче до тактики радикальної — друга до анархістичної.

1) Офіціяльна тактика німецьких соціял-демократів і взагалі марксівських партій лежить у прийнятю форми політичних парламентарних партій, але тільки яко способи для пропаганди соціялістичних ідей. Партія пропонує кандидатів на виборах, переводить у законодатні політичні збори своїх послів, складаючи їх у парламентарну групу; але, входячи до виборчого та парламентарного кадру мі-

*) "Сила — се чинник так само добре реакційний, як і революційний, в першій формі навіть важчий. Тактика поодинокого хапання за силу не має цілі, дразнить почуття права у масі, тому рішучо шкідна, а за тим треба її осудити як таку".

щанської громади, вона заявляє, що не числить на вибори і парламенти для введення соціальної реформи, що вона бачить у сім тільки спосіб ширення своїх поглядів, спосіб до побудження загальної опінії, приєднання членів організації та рахунку сторонників (вона придає більш ваги загальному числови голосів, поданих на користь соціялістів, ніж числови вибраних послів). Вона дивить ся на парламент, як на трибуну для викладання своїх поглядів, зрікаєть ся брати участь у парламентарній діяльності через внески дрібних соціяльних реформ й уникає зносин із иньшими партіями. Але вона радить також втримуватись від усяких революційних рухів, які дали-б урядови притоку, щоб знищити партію. Се — тактика революційної агітації парламентарним способом; ціль її — спокійно здійснити повну революцію.

2) У ліворуч від сеї тактики, як перехідна ступінь до анархістичної, займає місце тактика революційної абстиненції від політичної діяльності, що має на увазі приготувити несподівану революцію. Вона містить ся у відсуванні від участі у виборчій та парламентарній житю, що мусить бути сполучене з компромісами, забуттем принципів і успокоєнням револю-

ціонарів за для близького зіткнення з буржуазією. Спілка, значить, мусить здержуватись від усякої правильної політичної діяльності, бути на поготові до революції. Про те-ж, як учинити революцію, думки поділяють ся; партія **блянкістів** зостаєть ся при своїй давній тактиці горожанської війни, що раз менш можливої до практики; інші ставлять вище боротьбу економічну — **загальний страйк**. Се тактика поза-парляментарної агітації в надії на повну насильну революцію.

3) У праворуч, як перехід до тактики радикальної партії, виникла в останній час тактика поступених здобутків і компромісів; в надії на можливість здійснити свій ідеал у повноті, вона хоче здійснити відрубні його частини в формі закону; уважаючи на се треба взяти участь у парляментарнім життю, входити в уклади з иньшими партіями, ворожими до соціальної переміни, примушуючи їх згоджувати ся на часткові соціальні реформи. Щоб принадити виборців, сторонники сеї тактики мусять виставляти їм програми, що зводять ся до декілька практичних реформ і не мають наукового характеру; щоб знов прихилити на свій бік селянських виборців, вони виходять до того, що покидають принцип колективно-

сти усіх знарядів продукції і допускають дрібну приватну земельну власність для селян, які самі оброблюють свою землю. Се тактика парляментарної діяльності, що має на увазі соціяльний перетвір ступнями.

Соціялістичні партії мали вибирати між сіми тактиками і вибір означав взагалі їх становище у політичнім життю: абстиненція від політичної діяльності, участь у ній, як агітаційний спосіб, компроміси з иньшими спілками, не-соціялістичними. Взагалі виявило ся прямованне до переходу від лівої тактики до правої через перехідну ступінь первісного марксізму; але партії з ріжним поступованнем, існують одначасно у однім і тім же краю і йдуть у заводи між собою. Тактаки піванархічної революційної абстиненції тримали ся давні нечисленні партії, що могли сподівати ся тільки несподіванної переміни; її сторонники обмежають ся до невеличких груп людей нетерплячих або невдоволених соціялістичними послами, що остудили ся від зіткнення з парляментаристами. Таке становище займають деякі французькі групи: блянкісти, алеманісти*), частини соціялістичної партії у Го-

*) Зілляня з анархістами пробовано під іменем **свободного комунізму**.

ляндії та в Німеччині невеличка берлінська група незалежних (прозваних “молоді”), яка закинула верховодам партії, що вони вбили у соціялістичній партії революційного духа і обернули її у просту партію реформи. Ся група була виключена з партії на конгресі 1891 року.

Тактика марксистів се тактика доктринерської партії, що переконана у певнім тріумфі своїх ідеалів і боїть ся опізнити сей тріумф яким небудь нерозумним кроком; проти неї звертались усі иньші партії, а на обвинувачання вона відповідала гострими словами і систематичною абстиненцією. Система виємкових законів продовжала се становище у Німеччині. Але як тільки виємкові закони були знесені, німецька партія заховуючи дальше принципи своєї тактики, що зробила ся традиційною*), почала схиляти ся до тактики правіці.

Тактика ступневого перетвору була прийнята у Франції більшістю робітни-

*) “Зважнвши, що здобутэ політичної власти не може бути ділом хвилини, ані плодом зложеного моментального замаху, але що вона може бути здобута тільки працею над осьвідомленєм при використанню усіх способів пропаганди для наших ідей — заявляэ, що нема рації змінити тактику партії”.

чої партії (1882 р.), що привело до зірвання між **посібілістами** і групою правовірних марксистів. Після офіційного полагодження у 1893 році ця тактика узяла гору. Вона привела до утворення під назвою **радикалів-соціалістів** перехідної громади без острого покрою, між соціалістами і більшістю республіканської партії; вона замаїфестувала прийняттям на нантському з'їзді (1894 р.) програми аграрних реформ, призначеної для принади селян, яким вона забезпечувала заховання дрібної земельності і накликала злучити ся проти "загального ворога—феодальної спільки більших земельних властителів". Сеї-ж тактики приймають ся **Фабіянці** у Англії. Так й бельгійські соціалісти увійшли в зношення з поступовою партією. У Німеччині ця тактика обмірковувала ся на конгресах, починаючи з 1891 р. Вольмар, провідник баварських соціалістів, домагав ся, щоб соціал-демократи в парламенті узяли участь у розгляді проєктів робітничого законодавства (1891 р.); верховоди партії, Бебель і Лібкнехт, змагались проти сього, налягаючи на конечність держати принцип боротьби робучої кляси проти пануючих верств та держави; поступитись їм задля безпосередньої практичної ціли визначало-б по про-

сту перекинути ся в опортуністичну партію. Конгрес ухилив ся від рішення. Полуднево-німецькі соціялісти узяли тактику подібну до тактики радикалів-соціялістів у Франції; їх послы у баварськiм соймі не відкнули бюджета en bloc (1894 р.); на франкфуртськiм конгресі було постановлено полишити соціялістам кожної держави вільно вибирати тактику. Проект аграрної реформи, яким мали на увазі принадити селян, відкинув бреславський конгрес 1895 року; одначе баварські соціялісти дальше агітували за тим і конгрес у Галлі (1896) радив знов над сею тактикою, не дійшовши до певного рішення.

Межинародні соціялістичні конгреси.

Від часу розпущення Інтернаціоналу національні політичні партії силкували ся утримувати межинародню звязь дорогою конгресів, на яких підпадали теоретичному обміркованню програми соціяльних реформ, що мають загальний інтерес. Але практичне питання, що займало перше місце на їх нарадах, зводило ся до постанови, на яких умовах можна припустити делегатів до участі на конгресі, се-б то чи мусять бути приуцнені делегати анархічних груп. Се є полем незгоди межи піванархіч-

ними соціалістами і "сторонниками влади" (марксістами).

На першій конгресі (Гент, 1877 р.) перемога залишилася за "сторонниками влади". Анархісти були допущені і зроблено ще раз угоду. Обмірковували питання про організацію продукції; анархісти виставили свій ідеал свободних продукційних груп, що порозумівались би між собою без участі якої-будь вищої влади, силою тільки однієї солідарності. "Сторонники влади" ухвалили принцип, що держава, репрезентуючи увесь нарід у його цілім "мусить бути властителем землі і знарядів праці." Вони проголосили також, що синдикати "є дуже добрим способом у боротьбі робітників проти визиску".

Конгрес, покликаний у 1881 році у Цюрих, але заборонений урядом, звівся до куарської (Coire) конференції, яка через недостатнє число делегатів не мала сили рішати що небудь. На паризьких зборах 1883, 1884 року відбувалися наради тільки між французькими посібілістами і делегатами англійських тред-уніонів; марксісти не хотіли признати їх дійсним конгресом.

Розділ межі французькими соціалістами виявився скликанням двох конгресів, що засідали у Парижу у той же самий день,

14 липня 1889 року. Один із них, покликаний посібілістами і що складав ся голов-но з Французів (на 606 делегатів припада-ло 524 Французів), домагав ся "повної на-уки", установи мінімуму зарібної запла-ти і варстатів із державною грошевою за-помогою. Другий, марксістів (395 деле-гатів, у тім числі 174 чужоземців) ухвалив марксівську доктрину — однакову зарібну заплату для жінок, свободу коаліцій, ре-золюції на користь восьмигодинного ро-бучого дня, заборони дїточої праці, за-борони викідливих і пічних робіт, конеч-ного трийцятинністьгодинного спочинку на тиждень, закриття інформаційних і під-приємних контор, установи фабричної ін-спекції на половину складаної з заступни-ків робітників. Він запрошував пролетар-іїв усіх урядити межнародню демон-страцію на користь восьмигодинного ро-бучого дня; се було сьвято 1-го мая. Він осудив постійну армію і устроїв манїфе-стацію на гробах мучеників Комуни.

Брісельський конгрес 1891 р. вимігав від тих, що бажали прийняти участь на ньому, заяви, що признають "конечність політичної боротьби", що визнають неможливості приїхати на конгрес без участі. Він заявив свою резолюцію, викликаних постановити про це пресу

1889 р., що порушили цїсаря Вільгельма II. покликати у 1890 році межинародню конференцію в справі робучого законодавства. Він жалував ся на те, що закони на оборону робітників зле практиковано; постановив зложити анкету для дослїду стану робітників і запрошував працюючі верстви усього сьвіту скористувати ся своїми політичними правами для визволення себе від неволі наємної роботи. Він не хотів навіть обміркувати питання про антисемізм, опираючись на принципі усіх соціалістичних партій, “що не признають ніяких національних і племінних ріжниць, але тільки боротьбу кляси пролетарів усіх країв із клясою буржуазії усіх країв”. Він взивав робітників організувати ся у синдикати для провадження боротьби. Марксіська більшість відкинула внесенне Домелі Нювенхуїса, щоб на випадок війни відповісти загальним страйком.

Цюрихський конгрес 1893 року (440 делегатів) поставивши вимогу, щоби політична роботьба провадилась способом законодатного механізму, не припустив анархістів, що вважали свої способи також певною відміною політичної діяльності. Він ухвалив резолюції про сьвято 1-го мая, про восьмигодинний робучий день, про політичну тактику соціалістів,

про устрій синдикатів, про становище, яке треба займати на випадок війни. Він відкинув загальний страйк і обмежився запросинами соціялістичних послів подавати голоси проти усякого военного бюджету і домагати ся розброєння. Щоб раз назавше покінчити зі змаганнями до згоди в аграрнім питаню, він рішив принцип колективної власности на землю.

Льондонський конгрес 1896 року (800 делегатів) вилучив анархістів; меньшість, що голосувала за їх допущенням (144 голоси проти 223), складала ся з противників марксистів, головню Англічан і Французів. Конгрес ухвалив постанови на користь загального виборчого права, референдума, еманципації жінок, націоналізації залізниць, фабрик та копалень і скасування цла і заявив ся проти постійних армії і колоніяльної політики.

**НАКЛАДОМ РОБІТНИЧОЇ КНИГАРСЬКОЇ
І ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ВИЙШЛИ ДОСИ
СЛІДУЮЧІ КНИЖКИ:**

- “Робітничі Пісні” (друге побіль. вид.) 10ц.
“Як мужик двох генералів вигодував — М.
Салтиків-Щедрин; переклав Г. Мак. 5ц.
Як люди навчились числити?10ц.
“Кляса проти кляси” Л.Мартов; пер. Т.Б.: 5ц
“Боротьба о сонце”3ц.
“Фільософія Штуки”50ц.
“Початки Українського Соціалізму в Гали-
чині”25ц.
“Відроджене України”10ц.
“Коли зійшло Сонце”30ц.
“Як кров кружить в нашій тілі і яка нам з
неї користь”15ц.
“Перекази Старинного Світа”35ц.
“Про жіночу неволю”30ц.
“Міжнародні революційні партії”25ц.

Крім висше згаданих, наша книгарня
має на складі, ще много інших книжок.
Пишіть по катольог, або загляньте до га-
зети “Робітничє Слово”, в якій часто ріжні
книжки оголошуємо.

Замовлення на книжки треба слати на
адресу:

UKRAINSKA KNYHARNIA
516 Queen St. W. Toronto, Ont.

